

DOROTA SIKORA*

THREATS TO HISTORIC PARKS ARISING FROM THE
CONFLICT OF CULTURAL AND NATURAL VALUESZAGROŻENIA DLA PARKÓW ZABYTKOWYCH,
WYNIKAJĄCE Z KONFLIKTU WARTOŚCI
PRZYRODNICZYCH I KULTUROWYCH

Abstract

The values which dictate whether a historic park is listed as a heritage site, and which justify the need for statutory protection, are its historical, artistic and scientific values. The lack of public understanding and respect for these values, and the failure to perceive historic parks as works of garden art, and not merely as biologically active areas used primarily as recreation sites, poses many serious threats to this group of heritage sites.

Keywords: cultural values, nature value, historic park

Streszczenie

Wartości, jakie decydują o objęciu parku historycznego ochroną prawną, uzasadniające konieczność tej ochrony to: wartość historyczna, artystyczna i naukowa. Brak społecznego zrozumienia i poszanowania dla tych wartości, brak postrzegania parków zabytkowych jako dzieł sztuki ogrodowej, a nie tylko terenów biologicznie czynnych, pełniących przede wszystkim funkcję rekreacyjną, prowadzi do wielu poważnych zagrożeń dla tej grupy zabytków.

Słowa kluczowe: wartości kulturowe, wartość przyrodnicza, park zabytkowy

* PhD. Eng. Dorota Sikora, Department of Landscape Art, Warsaw University of Life Sciences.

1. Introduction

According to the *Report on the cultural heritage protection system in Poland after 1989*¹, historic parks are one of the most threatened groups of heritage assets. As many as 41% of them require a complex overhaul. The reasons for the vulnerability of this category of heritage site are manifold, one of them being the absence of comprehensive solutions guaranteeing a balanced approach in the protection and conservation of cultural and natural values.

2. Research to-date

Although there is a widespread awareness among conservators and in academic circles of the threats faced by historic parks, they are rarely perceived in the context of the problem posed by conflicts between cultural and natural values. Ewa Nekanda-Trepka has written about this phenomenon in relation to parks in Warsaw afforded dual statutory protection as heritage assets and as nature reserves². The value of historic parks, including their cultural and environmental merits, is a subject which has been addressed in a number of books by Jan Rylke³, who has highlighted, among other things, the correlation of these values with the broader cultural background and the fluctuations in their dominance during the various periods of development in garden art. Marek Siewniak has also written about the cultural and natural values of parks and the historical links between them in his article *Wartości kulturowe i przyrodnicze parków zabytkowych. Natura – kultura*⁴.

3. Description of research

The research results presented in this report were gleaned from a study which took place in several stages. The first stage involved ascertaining what traits and values characterise a historic park according to current law and heritage conservation doctrine. The principal legislation and international conventions taken into consideration were the Heritage Protection and Preservation Act of 23 July 2003 (Dz.U. 2003, Nr 162, item 1568), the Florence Charter (1981)⁵ and the Venice Charter (1964)⁶. The next step consisted of selecting a group of rep-

¹ *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, (ed.) J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa, 2009, p. 98.

² E. Nekanda-Trepka, *Wartość kulturowa środowiska przyrodniczego w praktyce*, [in:] *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*, (ed.) J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, SGGW, Warszawa 2006, pp. 18-20.

³ J. Rylke, *Wartości starych parków*, SGGW-AR, Warszawa 1987; J. Rylke, *Tajemnice ogrodów*, Kanon, Warszawa 1995.

⁴ M. Siewniak, *Wartości kulturowe i przyrodnicze parków zabytkowych. Natura – kultura*, „Kurier Konserwatorski”, 2011, pp. 5-10.

⁵ *Historic Gardens* (The Florence Charter), IFLA-ICOMOS, Florence 1981.

⁶ *The Venice Charter* (1964), text published in: *Vademecum Konserwatora Zabytków, Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, ICOMOS, Warszawa 2000. The Florence Charter, which concerns historic gardens, is an addendum to the Venice Charter.

representative parks, both urban and rural, whose historic fabric has been adversely affected by a conflict between natural and cultural values.

The relationship between natural and cultural values was also examined in the context of tree stand management activities conducted in historic parks as one of the phases involved in the restoration process. The reasons behind the lack of understanding for cultural values in historic parks were identified based on a review of the literature. An outline is given of the conclusions drawn from this research.

4. Research results

4.1. The key values of historic parks according to statutory definitions and conservation guidelines

The principal Polish act of law governing issues relating to the protection and conservation of historic parks and gardens is the Act on the Protection and Guardianship of Monuments⁷. This act defines a heritage asset, or monument, as an “immovable or movable object (...) made by man or connected with man’s activity and constituting a testimony to a past era or event, the preservation of which is in the interest of society **due to its historical, artistic, scientific or academic value**” (art. 3). This statutory definition answers the question of what is currently being afforded protection. It is not only the material substance of the heritage asset – the historic park – which is protected, but also its intrinsic historical, artistic and scientific value. The first step in the process of protecting and preserving heritage sites, including historic parks, should always be to identify, name and establish a certain hierarchy of a site’s key values, and to distinguish all of the features which determine and convey these values.

The Florence Charter, which is the fundamental doctrinal text for conservators of historic gardens, sets out guidelines for the maintenance of historic green spaces which will enable them to be **handed on – in the full richness of their authenticity**⁸ – **to successive generations**. It stipulates, among other things, the need for periodic renewal and replacement of historic planting⁹. The key term here seems to be the word ‘replacement’, which rules out the option of freely making changes to historic plant layouts, for example, through the introduction of new (historically incongruous) plants or by retaining self-seeded vegetation.

An important issue in terms of respecting the values of heritage assets, including those of historic parks and gardens, is that of the entitlement of any given generation to these assets, and their right to do with them as they see fit, for example, by adapting them to meet contemporary needs – something which many users of historic parks are currently campaigning for when restoration projects are undertaken (usually at the public consultation stage). Looking at the desire of individual generations to appropriate existing sites and monuments brings to mind certain historical examples. To wit, in late-18th-century Revolutionary France, in an attempt to stop the destruction of historic monuments, some of the political elite led to the adoption of relevant decrees by the National Assembly. In one of them it was argued that:

⁷ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568).

⁸ *The Venice Charter, op. cit.*

⁹ *The Florence Charter, op. cit.*

“You are **merely the guardians** of a heritage which our great family has the right to expect you to give account of”¹⁰.

In addition to their historical, artistic and scientific value, historic parks can be characterised by many other values: those of authenticity, uniqueness and integrity, as well as their utilitarian and environmental value. However, in the case of historic parks, the decisive factors in awarding statutory protection through listing on the national heritage register are their cultural values (historical, artistic and scientific).

4.2. The conflict between natural and cultural values in parks afforded dual statutory protection: as heritage assets and as environmentally valuable sites

Many of Poland’s valuable historic parks have been awarded dual statutory protection: as cultural heritage sites and as areas whose environmental values are protected through designation as nature reserves, as Natura 2000 sites, or as parts of national parks or landscape parks. Protecting a historic park through nature conservation measures makes it difficult, and often practically impossible, to carry out ongoing maintenance, or, in the case of neglected parks – to undertake their restoration.

To illustrate this phenomenon I will use the example of three Warsaw parks (Natolin, Ursynów and Morysin) and one from outside the Warsaw conurbation (Korczew), though the scale of this phenomenon is much wider and also affects parks as outstandingly important as Białowieża (within the bounds of the Białowieża National Park) and the UNESCO-listed Mużakowski/Muskauer Park (within the Łuk Mużakowa/Muskauer Faltenbogen Landscape Park).

Natolin Park is undoubtedly one of the greatest treasures among Warsaw’s parks. Comparing its present-day state with historical plans reveals that the historical layout of this park is now practically indiscernible – mainly because of the encroachment of self-seeded vegetation. Only those areas surrounding historic buildings and in line with the principal axis of the palace have remained tree-free enclaves. In view of the requisite formalities, it would be difficult at present to clear this over-100-hectare park of its self-seeded plants and trees. In 1991 the Natolin Forest Nature Reserve was designated within this park, with the aim of preserving its diverse woodland communities and numerous ancient trees, as well as its varied landscape topography, for scientific and teaching purposes. Furthermore, this site was also incorporated into the Natura 2000 network, the provisions of which prohibit any changes to habitats – changes which the clearance of self-seeded vegetation would undoubtedly entail.

A comparable situation affects Morysin – a park which features hallmarks of romantic composition, and which is both formally and functionally linked to the Wilanów residence. The present condition of the buildings and the spatial layout of this important park complex is very poor. The rotunda which stands in a clearing on the banks of Lake Wilanów, designed by Aigner and inspired by the Temple of Vesta in Tivoli, is in a state of ruin, and its ongoing deterioration is encouraged further still by being hidden in dense tree cover (Ill. 1). A similar fate has befallen Marconi’s monumental gate, which accentuates the east

¹⁰ M. Arszyński, *Idea – Pamięć – Troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX w.*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2007, p. 117.

Ill. 1. The ruins of Morysin palace in the dense tree stand having the forest character (photo by D. Sikora 2014)

Il. 1. Ruiny pałacyku w Morysinie w gęstym zadrzewieniu o charakterze lasu (fot. D. Sikora 2014)

end of the Wilanów Axis, and the Warden's House designed by Franciszek Maria Lanci. The sculptural elements of the Oraculum have been relocated for safety reasons from Morysin to the lapidarium at Wilanów. As in the case of Natolin, carrying out maintenance and restoration work at this park, which should focus primarily on the gradual clearance of self-seeded vegetation, is precluded because of the founding of the Morysin Nature Reserve at this site in 1996. This reserve was set up in order to protect a stretch of the Lower Vistula together with its riparian and alder woodland, featuring numerous ancient tree specimens and a wealth of flora and fauna. A protection plan is currently being drafted for this reserve. The Wilanów Palace Museum, which is responsible for this site's management, has submitted a number of proposals to this plan pertaining to the protection of the park's historic fabric.

The third historic park discussed herein, which is also deteriorating as a result of conservation measures being introduced through the establishment of a nature reserve, is Ursynów Park. The reserve covers a portion of the park which occupies a hill slope and its foot. The unchecked spread of self-seeded vegetation has led to the former park pond, which lies below a dilapidated flight of terraces and stairs, becoming almost entirely overgrown. An area of meadows and peatland, afforded protection by the designation of the Skarpa Ursynowska Nature Reserve in 1996, has also become largely overgrown.

A substantial group of historic sites where conflicts arise between cultural and natural heritage values is represented by parks attached to manor houses and palaces located beyond urban boundaries. One such example of a park where clearance of self-seeded vegetation is among the steps being taken to reinstate its historic spatial composition is the park in Korczew. It was designed in the early 19th century by Franciszek Jaszczold, who took full advantage of this site's principal asset, namely the view it commands over the Bug valley. The current owners are gradually recreating the park's former structure, including its broad vis-

III. 2. The part of historic park in Korczew – “Dębniak”, at present a nature reserve site (photo by D. Sikora 2012)

II. 2. Część historycznego parku w Korczewie – „Dębniak” – obecnie rezerwat przyrody (fot. D. Sikora 2012)

tas. However, restoring that part of the park known as Dębniak, where a nature reserve was set up in the 1970s, has proved problematic (III. 2). This is a classic example of the conflict between cultural and natural values. As explained by Renata Ostrowska, the park’s current owner: “The park covers, and has always covered, 35.5 hectares. It was divided in keeping with Jaszczołd’s design into two distinct parts: an English park and Dębniak – a predominantly oak woodland. (...) It is regrettable that the department responsible for setting out the Dębniak Nature Reserve did not consult any historical written sources or maps, but simply dissected the park along an arbitrary line drawn from the point where the oak trees grew. Dębniak minus the severed English park now constitutes a truly tragic ‘reserve’ – a jumbled mass of tangled branches and trees choking one another. The meadows and exotic shrubbery tunnels have vanished without trace, and all that remains of the gazebo, from which a series of paths radiated, is its outline. It is difficult to imagine how this current state of neglect was allowed to take hold. **The fact that part of the park was designated as a nature reserve to save it from the sawmill does not sanction its further destruction.** (...) Interventions in Lublin have brought forth only negative assertions that the Nature Reserve is a forest, where nothing can be touched or cleared, treated or even rescued! Nothing – neither larches nor plane trees, nor pines, nor spruces nor even several-hundred-year-old oaks. **Yet the Korczew Nature Reserve is not and never was a forest – it was always a park, and should once again become a park**¹¹.

4.3. The conflict between natural and cultural values in historic parks where tree stand management activities are being implemented

The clearance of trees and shrubs in historic parks, even when justified by conservation concerns and the need to reinstate cultural and spatial values, elicits considerable public reaction and protests in defence of threatened environmental values. However, it is as well to remember at this point that although the absence of a systematic programme of care and cultivation in a park is beneficial for the development of new natural values (e.g. increased biodiversity), it simultaneously causes the degradation of cultural values. The period after World War II was not conducive to the systematic and intensive care and cultivation of historic parks, which stemmed both from ideological convictions and from a lack of resources to carry out this type of work, and in due course from a shortage of qualified gardeners familiar with traditional gardening techniques. This situation resulted in prolonged years of neglect

¹¹ R. Ostrowska, *Mój Dom*, Korczew 2001, pp. 19-20.

in park maintenance, and in the appearance of large numbers of self-seeded trees, which now have the features of old-growth stands, that have obliterated historical spatial layouts: park interiors, axes and vistas. Beneath the crowns of the self-seeded trees, the lower levels of the park's vegetation – ornamental shrubs and park undergrowth – died away. Species composition changed: less hardy plants were displaced by species easily capable of adapting to any conditions, such as Norway maple or elder. In consequence, without detailed analysis of old-growth stands and studies of source materials it is difficult today to decipher the historic structure of plantings. Nonetheless, this structure was certainly never as dense as is now the case in most historic parks¹².

Of all the post-war authorities on historic garden conservation it was Professor Gerard Ciołek who made the most emphatic statement about the need to clear trees in order to bring definition to historic garden layouts. Whilst maintaining a certain distance from his opinions, and allowing for the fact that they were formulated several decades ago in a somewhat different era, it must be admitted, nonetheless, that many of the principles devised by Professor Ciołek concerning the conservation of historic parks are still relevant today. According to Ciołek, the starting point of any conservation work should be an appraisal of the “state of preservation of the original layout” and an analysis of the composition envisioned by the garden's designers, which will enable the value and stylistic identity of the garden to be ascertained¹³. Any relicts of the garden's historic layout should be identified and protected. Features disrupting the garden's historic spatial structure should be removed and “should not constitute an obstacle to conservation measures”¹⁴. As an example, Ciołek cites destructive plants that take hold in gardens as a result of natural plant succession (self-seeding), as well as those which have been artificially introduced by humans and which distort a garden's original layout. The only justification for leaving such intrusions is if they have acquired the attributes of a ‘natural monument’ or are notable for their exceptional aesthetic qualities¹⁵. Ciołek stated that: “These often stately, bowed and decaying trees, which we perceive as isolated specimens today, are no longer strictly speaking components of the garden, but rather natural monuments, and it is from this perspective alone that they deserve protection. Therefore, when undertaking reconstruction work it must be borne in mind that the designers of (now historic) gardens envisaged vegetation of a strictly specified appearance, particularly in Baroque gardens. It was this visualised size and shape of trees and shrubs that made it possible to define and determine the correct proportions of tree stands in all three dimensions, whilst any plant exceeding a certain optimum age made it difficult to maintain in keeping with the spirit of the planned composition”¹⁶.

¹² The author came to this conclusion after analysing the historical structure of tree plantings in a series of historic parks and gardens in Poland and elsewhere in Europe. This study included: the Branicki Gardens, Wilanów Gardens, Łazienki Royal Gardens, plans of garden compositions and their iconography published in Izabella Czartoryska's *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, plans and iconography of gardens designed by Humphrey Repton and John Loudon, and plans and iconography of gardens designed by Franciszek Szanior, Walerian Kronenber, and Édouard Andréé.

¹³ G. Ciołek, *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, PWN, Warszawa 1964, p. 26.

¹⁴ K. Chrablewski, G. Ciołek, *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, r. 2, 1949, p. 17.

¹⁵ *Ibidem*, p. 18.

¹⁶ *Ibidem*.

4.4. The reasons behind the lack of respect for the cultural values of historic parks

Restoration work carried out last year in Warsaw's Krasieński Gardens sparked heated debate and public protests against the proposed clearance of trees in this historic park. At this juncture, I would like to cite the title of a newspaper article published in *Gazeta Stołeczna* on 25 January 2013, which summed up one of the debates concerning the Krasieński Gardens: *What's more important: an axis or a tree?*¹⁷. This title aptly captures the essence of the conflict between the natural and cultural values of historic parks, for it is the clearance of trees in these parks that raises the greatest public outcries. Such measures are regarded as acts of barbarism rather than measures intended to restore the clarity of obscured historic spatial layouts. One reason for this situation is the widespread lack of understanding of the cultural values of historic parks, coupled with the fact that they are not perceived as works of (garden) art. An example is provided by the website of Warsaw's waste management authority Zarząd Oczyszczania Miasta (ZOM), where information about the proposed overhaul of Skaryszew Park is accompanied by a list of the questions most frequently asked by local residents; in a certain sense these questions reflect the hierarchy of values relevant to this historic site's modern-day visitors. The questions are primarily about the park's usage¹⁸ and natural environment, for example: "The thing I like best about Skaryszew Park is its wild and unspoiled nature. I understand that this will change and that everything will be made meticulously neat and tidy?"¹⁹. None of the questions listed on the ZOM webpage relate to the park's cultural or spatial values.

This lack of understanding and appreciation for the cultural and spatial values of historic parks probably has a much deeper basis than the issue of society's attitudes to historic green spaces. This situation may be attributable to a lack of adequate education. From their earliest school years, children in Poland are taught to respect nature; however, as Filip Springer has observed in his book *Wanna z kolumnadą*, in which he addresses the topic of spatial order in the Polish landscape, Poland is at the tail end of Europe in terms of the level of cultural education. The number of lesson hours devoted to the arts and their history is up to ten times smaller than that in many other European countries²⁰.

Another important reason for the lack of understanding of the cultural values of historic parks stems from the contemporary leisure preferences of their users. We no longer want to stroll along gravel paths in between manicured flowerbeds and parterres. Most modern-day park visitors prefer active forms of leisure amidst greenery that is not necessarily structured, with suitable metalled surfaces for these activities, as well as playgrounds and extensive sports programmes. Historic parks seem anachronistic in this context. In publishing a ranking of leisure activities in parks, Agata Zachariasz points out that although walking remains the main type of recreation, there is a growing trend towards more energetic pursuits: individual sports, jogging, cycling and swimming²¹. Magdalena Nowak-Rzasa came to similar conclu-

¹⁷ *Co ważniejsze: oś czy drzewo?*, „Gazeta Stołeczna”, 23 January 2013, p. 1.

¹⁸ These questions expressed park users' expectations regarding the provision of metalled surfaces suitable for prams, pushchairs and in-line skating, requests for assurances that dogs would be allowed into the park, and concerns about the impact of restoration work on the functioning of the park's ecosystem.

¹⁹ http://www.zom.waw.pl/broszura_skaryszak.pdf (access: 19.09.2014).

²⁰ F. Springer, *Wanna z kolumnadą*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2013; the statistics quoted herein are those set out in the European Union report *Arts and Cultural Education at School in Europe*, 2009, published in this book.

²¹ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006, p. 160.

sions in her report²². It should also be noted that practically no new green spaces tailored to the needs of contemporary users are currently being created, particularly in large urban centres. In this situation historic parks are the only publically accessible recreation areas, and attempts are being made to adapt them to meet the needs of contemporary users.

5. Conclusions

- It is vital to coordinate the laws relating to the protection of cultural heritage and nature conservancy in such a way that there will be no need for dual statutory protection to ensure that both cultural and natural values are respected in historic parks.
- It is vital to raise public awareness of the cultural values of historic parks.
- It is vital that conservation measures, particularly those concerning tree stand management, are preceded by extensive public consultation, with the aim of presenting and discussing the reasons for the proposed measures.
- It is vital to establish new parks, particularly in the centres of large conurbations, to meet the needs of contemporary users in order to relieve the pressures being exerted on historic parks.

References

- [1] Arszyński M., *Idea – Pamięć – Troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX w.*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2007.
- [2] Chrablewski K., Ciołek G., *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, r. 2, 1949, p. 17.
- [3] Ciołek G., *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, PWN, Warszawa 1964.
- [4] *Co ważniejsze: oś czy drzewo?*, „Gazeta Stołeczna”, 23.01.2013, p. 1.
- [5] http://www.zom.waw.pl/broszura_skaryszak.pdf (access: 19.09.2014).
- [6] *Karta Florencka* (Międzynarodowa Karta Ogrodów IFLA – ICOMOS), Florencja 1981.
- [7] *Karta Wenecka*, [in:] *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, ICOMOS, Warszawa 2000.
- [8] Nowak-Rzasa M., *Współczesne funkcje parków miejskich w aspekcie oczekiwań społecznych*, „Nauka Przyroda Technologie”, T. 3, z. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2009, pp. 1-5.
- [9] Nekanda-Trepka E., *Wartość kulturowa środowiska przyrodniczego w praktyce*, [in:] *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*, (ed.) J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, SGGW, Warszawa 2006.
- [10] Ostrowska R., *Mój Dom*, Korczew 2001.

²² M. Nowak-Rzasa, *Współczesne funkcje parków miejskich w aspekcie oczekiwań społecznych*, „Nauka Przyroda Technologie”, T. 3, z. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2009, pp. 1-5.

- [11] *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, (ed.) J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009.
- [12] Rylke J., *Wartości starych parków*, SGGW-AR, Warszawa 1987.
- [13] J. Rylke, *Tajemnice ogrodów*, Kanon, Warszawa 1995.
- [14] Siewniak M., *Wartości kulturowe i przyrodnicze parków zabytkowych. Natura – kultura*, „Kurier Konserwatorski”, 2011, pp. 5-10.
- [15] Springer F., *Wanna z kolumnadą*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2013.
- [16] Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568).
- [17] Zachariasz A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006.

1. Wstęp

Parki zabytkowe, zgodnie z danymi Raportu o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po 1989 r.¹, należą do najbardziej zagrożonych grup zabytków. Aż 41% zasobu wymaga podjęcia kompleksowych działań rewaloryzacyjnych. Przyczyn zagrożeń dla tej kategorii obiektów zabytkowych jest wiele, a jedną z nich stanowi brak systemowych rozwiązań, gwarantujących zrównoważone podejście w pracach ochronnych i konserwatorskich do wartości kulturowych i przyrodniczych.

2. Stan badań

Pomimo iż świadomość współczesnych zagrożeń dla parków zabytkowych jest wśród konserwatorów i w środowiskach akademickich powszechna, to rzadko dostrzegany jest w kontekście zagrożeń problem konfliktu wartości kulturowych i przyrodniczych. O zjawisku tym w odniesieniu do parków warszawskich, objętych podwójną ochroną prawną, jako zabytki i jako rezerwy przyrody, pisała Ewa Nekanda-Trepka². Tematykę wartości parków zabytkowych, również tych kulturowych i przyrodniczych, poruszył w swoich publikacjach książkowych Jan Rylke³, wskazując m.in. na korelację tych wartości z szerszym tłem kulturowym i zmienność ich hegemonii w różnych okresach rozwoju sztuki ogrodowej. O wartościach kulturowych i przyrodniczych oraz ich wzajemnych relacjach w parkach w ujęciu historycznym pisał również Marek Siewniak w swoim artykule *Wartości kulturowe i przyrodnicze parków zabytkowych. Natura – kultura*⁴.

¹ *Raport o systemie ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, (red.) J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2009, s. 98.

² E. Nekanda-Trepka, *Wartość kulturowa środowiska przyrodniczego w praktyce*, [w:] *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów, cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*, (red.) J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, SGGW, Warszawa 2006, s. 18-20.

³ J. Rylke, *Wartości starych parków*, SGGW-AR, Warszawa 1987; J. Rylke, *Tajemnice ogrodów*, Kanon, Warszawa 1995.

⁴ M. Siewniak, *Wartości kulturowe i przyrodnicze parków zabytkowych. Natura – kultura*, „Kurier Konserwatorski”, 2011, s. 5-10.

3. Opis badań

Badania, których wyniki zaprezentowano w niniejszym tekście, miały charakter kilkustopniowy. Etap pierwszy to ustalenie, jakimi cechami i wartościami w świetle obowiązującego prawa i doktryny konserwatorskiej charakteryzuje się park zabytkowy. Akty prawne i międzynarodowe konwencje, jakie przede wszystkim wzięto pod uwagę, to Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568) oraz karty Florencka (1981)⁵ i Wenecka (1964)⁶. Następnie wyłoniono grupę reprezentatywnych obiektów parkowych, zarówno miejskich, jak i położonych na terenie niezurbanizowanym, w których konflikt wartości przyrodniczych i kulturowych odbił się niekorzystnie na stanie zachowania substancji zabytkowej.

Przeanalizowano również relacje wartości przyrodniczych i kulturowych w aspekcie prowadzonych w parkach zabytkowych prac w ramach gospodarki drzewostanem, stanowiącej jeden z etapów procesu rewitalizacji. W oparciu o literaturę przedmiotu wskazano, jakie są przyczyny braku zrozumienia dla wartości kulturowych w parkach zabytkowych oraz przedstawiono wnioski z badań.

4. Wyniki badań

4.1. Podstawowe wartości parku zabytkowego, wynikające z definicji ustawowej i doktryny konserwatorskiej

Podstawowym polskim aktem prawnym, regulującym kwestie związane z ochroną i konserwacją zabytkowych ogrodów, jest Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁷. Ustawa, definiując pojęcie zabytku, mówi, że jest to „nieruchomość lub rzecz ruchoma (...) będąca dziełem człowieka lub związana z jego działalnością i stanowiąca świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, której zachowanie leży w interesie społecznym **ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową**” (art. 3). Takie ujęcie ustawowej definicji zabytku odpowiada na pytanie, co dziś chronimy. Przedmiotem ochrony jest zatem nie tylko sama materia obiektu – parku zabytkowego – ale również podstawowe jego wartości: historyczna, artystyczna, naukowa. Proces ochrony i konserwacji zabytku, w tym również parku zabytkowego, należy zawsze rozpocząć od ustalenia, nazwania i ustawienia w pewnej hierarchii podstawowych wartości oraz od wyodrębnienia wszystkich cech o nich decydujących, cech będących nośnikiem tych wartości.

W Karcie Florenckiej, podstawowym dokumencie doktrynalnym dla konserwatorów ogrodów zabytkowych, określono tryb postępowania z zabytkową zielenią, tak aby móc ją **przekazać – w pełni autentyzmu⁸ – kolejnym pokoleniom**. Stwierdzono tu m.in. konieczność cyklicznego odnawiania historycznych nasadzeń, polegającego na ich wymianie, naj-

⁵ *Karta Florencka* (Międzynarodowa Karta Ogrodów IFLA – ICOMOS), Florencja 1981.

⁶ *Karta Wenecka* (1964), tekst opublikowany [w:] *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, ICOMOS, Warszawa 2000. Karta Florencka stanowi uzupełnienie Karty Weneckiej w zakresie zieleni zabytkowej.

⁷ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568).

⁸ *Karta Wenecka, op. cit.*

lepiej punktowej⁹. Kluczowym słowem wydaje się tu być słowo „wymiana”, wykluczające możliwość swobodnej ingerencji w historyczne układy roślinne, np. wprowadzania nowych dosadzeń (niezgodnych z historycznymi) czy zachowania samosiewu.

Ważną kwestią w aspekcie poszanowania wartości zabytków, w tym również wartości obiektów zieleni zabytkowej, jest sprawa relacji własności danego pokolenia do zabytków i prawa do dysponowania nimi w sposób dowolny, np. dostosowywania go do swoich bieżących potrzeb, o co walczy współcześnie wielu użytkowników parków zabytkowych przy okazji prowadzonych działań rewitalizacyjnych (najczęściej na etapie konsultacji społecznych). Patrząc na tę chęć zawłaszczenia przez dane pokolenie zastanych przez nie zabytków, można odwołać się do przykładów historycznych. Otóż już pod koniec XVIII w. w objętej rewolucją Francji część elit politycznych, usiłując powstrzymać niszczenie zabytków, doprowadziła do przyjęcia przez Zgromadzenie Narodowe stosownych dekretów. W jednym z nich argumentowano: „Jesteście **tylko depozytariuszami** dobra, co do którego wielka rodzina ludzka ma prawo zażądać od was zdania sprawy”¹⁰.

Poza wartością historyczną, artystyczną i naukową, park zabytkowy może cechować wiele innych wartości: wartość autentyczności, wartość unikatowości, wartość integralności, wartość użytkowa, a także wartość przyrodnicza. Jednak w przypadku parku zabytkowego o objęciu go ochroną prawną przez wpis do rejestru zabytków decydują wartości kulturowe (historyczna, artystyczna, naukowa).

4.2. Konflikt wartości przyrodniczych i kulturowych w parkach objętych podwójną ochroną prawną: jako zabytek oraz jako teren przyrodniczo cenny

Wiele cennych polskich parków historycznych objętych jest podwójną ochroną prawną: jako zabytki oraz jako tereny chronione ze względu na wartości przyrodnicze w formie rezerwatów przyrody, obszarów Natura 2000 czy też jako część składowa parków narodowych lub krajobrazowych. Objęcie parku zabytkowego ochroną przyrodniczą utrudnia, a często wręcz uniemożliwia jego bieżącą pielęgnację, a w przypadku parków zaniedbanych – rewitalizację.

W celu zobrazowania tego zjawiska posłużę się przykładem trzech parków warszawskich (Natolin, Ursynów, Morysin) i jednego spoza aglomeracji warszawskiej (Korczew), chociaż skala tego zjawiska jest dużo szersza i dotyczy również tak cennych parków jak Białowieża (w granicach Białowieskiego Parku Narodowego) czy wpisane-go na listę UNESCO Parku Mużakowskiego (w granicach parku krajobrazowego Łuk Mużakowa).

Park Natoliński to niewątpliwie jeden z najcenniejszych parków warszawskich. Porównanie stanu obecnego parku z jego planami historycznymi prowadzi do wniosku, iż obecnie historyczny układ tego założenia jest praktycznie nieczytelny – przede wszystkim w wyniku rozrośnięcia się samosiewu. Jedyne w otoczeniu budowli zabytkowych i na osi pałacu zachowano wolne od drzew enklawy. Obecnie trudno by było ze względów formalnych oczyścić ten ponad 100-hektarowy park z samosiewu. W 1991 r. utworzono tu bowiem rezerwat

⁹ Karta Florencka, *op. cit.*

¹⁰ M. Arszyński, *Idea – Pamięć – Troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX w.*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2007, s. 117.

„Las Natoliński”, którego celem jest ochrona i zachowanie ze względów naukowych oraz dydaktycznych zróżnicowanych zbiorowisk leśnych z licznymi drzewami pomnikowymi oraz bogatej rzeźby terenu. Dodatkowo obszar ten włączono w sieć obszarów Natura 2000, które z założenia wykluczają jakiegokolwiek zmiany siedliskowe, a taką zmianę niewątpliwie spowodowałaby wycinka samosiewu.

W podobnej sytuacji formalnej znajduje się obecnie Morysin – park o cechach kompozycji romantycznej, powiązany formalnie i funkcjonalnie z rezydencją wilanowską. Stan zarówno budowli parkowych, jak i układu przestrzennego tego cennego założenia jest bardzo zły. Zaprojektowany przez Aignera na polanie nad brzegiem Jeziora Wilanowskiego pałacyk – rotunda, inspirowany świątynią Sybilli z Tivoli, znajduje się w stanie ruiny i ulega sukcesywnej dewastacji, której sprzyja ukrycie w gęstym zadrzewieniu (il. 1). Podobny los spotkał monumentalną bramę Marconiego, podkreślającą od wschodu Oś Wilanowską oraz Dom Stróża projektu Franciszka Marii Lanciego. Elementy rzeźbiarskie Oraculum zostały przeniesione z parku Morysin, ze względów bezpieczeństwa, do wilanowskiego lapidarium. I tu, jak w przypadku Natolina, podjęcie prac porządkowych i rewaloryzacyjnych, które powinny przede wszystkim polegać na stopniowym usunięciu samosiewu, jest wykluczone z powodu ustanowienia na tym terenie w 1996 r. rezerwatu przyrody „Morysin”. Celem ochrony tego rezerwatu jest zachowanie fragmentu doliny Wisły z lasem łęgowym i olszowym, z licznymi okazami drzew pomnikowych oraz bogatą florą i fauną. Dla rezerwatu tego powstaje plan ochrony, do którego zarządca terenu, Muzeum Pałac w Wilanowie, zgłosił postulaty związane z ochroną substancji zabytkowej.

Trzeci z prezentowanych parków zabytkowych, niszczący na skutek objęcia ochroną przyrodniczą w formie rezerwatu przyrody, to Park Ursynowski. Ochroną rezerwatową objęta jest część parku położona na skarpie i u jej podnóża. Niekontrolowany rozrost samosiewu powoduje, że prawie całkowicie zarośnięty jest już dawny staw parkowy, położony poniżej zrujnowanego ciągu tarasów i schodów. Zarośnięciu uległy również w znacznym stopniu łąki i torfowiska, dla ochrony których rezerwat „Skarpa Ursynowska” w 1996 r. powołano.

Dużą grupą obiektów zabytkowych, w których dochodzi do konfliktu wartości kulturowych i przyrodniczych, stanowią parki dworskie i pałacowe, położone poza granicami miast. Przykładem takiego parku, w którym m.in. przez wycinkę samosiewu przywracana jest historyczna kompozycja przestrzenna, jest park w Korczewie, zaprojektowany na początku XIX w. przez Franciszka Jaszczolda, z wykorzystaniem zasadniczego waloru tego miejsca, jakim jest widok na dolinę Bugu. Obecni właściciele sukcesywnie odbudowują dawną strukturę parku, w tym również szerokie otwarcia widokowe. Problematyczna jednak okazała się możliwość rewaloryzacji części parku o nazwie „Dębniak”, gdzie w latach 70. XX w. utworzono rezerwat przyrody (il. 2). Mamy tu zatem klasyczny przykład konfliktu wartości kulturowych i przyrodniczych. Jak pisze obecna właścicielka, Renata Ostrowska: „Całość parku obejmowała i obejmuje 35,5 ha i dzieliła się według planu Jaszczolda na 2 wyraźne części: park angielski i «Dębniak» – park w znacznej mierze dębowy. (...) Szkoda, że resort wydzielający obecny rezerwat «Dębniak» nie sięgnął do tekstów źródłowych i map, a tylko arbitralnie przeciął park po linii, od której rosły dęby. «Dębniak» plus pas odciętego parku angielskiego stanowi tragiczny wprost dziś «rezerwat» – gąszcz dławiących się nawzajem drzew i poplątanych gałęzi. Śladu nie ma po polanach, tunelach egzotycznych krzewów, a z altany, z której gwiazdziście rozchodziły się ścieżki – pozostał tylko zarys. Trudno sobie wyobrazić, jak można było doprowadzić do obecnego stanu

zaniedbania. **Fakt bowiem, że uznanie części parku rezerwatem przyrody miało go od piły tartacznej uratować – nie upoważnia do dalszego niszczenia.** (...) Interwencje w Lublinie przynoszą jedynie negatywne stwierdzenia, że «Rezerwat» to las, w którym nic ruszać nie wolno, ani oczyszczać, ani leczyć, ani nawet ratować! Nic – ani modrzewi czy platanów, ani sosen, ani świerków, ani nawet kilkusetletnich dębów. **Ale «Rezerwat» korczewski nie jest i nigdy nie był lasem – zawsze był i powinien znowu być parkiem»¹¹.**

4.3. Konflikt wartości przyrodniczych i kulturowych w parkach zabytkowych poddanych działaniom z zakresu gospodarki drzewostanem

Wycinki drzew i krzewów w parkach historycznych, nawet te uzasadnione względami konserwatorskimi i koniecznością przywrócenia wartości kulturowych i przestrzennych, budzą wiele społecznych emocji i protestów w obronie zagrożonych wartości przyrodniczych. Należy zdać sobie w tym momencie sprawę z faktu, że o ile brak systematycznej pielęgnacji w parku wpływa korzystnie na kształtowanie się nowych wartości przyrodniczych (np. wzrasta bioróżnorodność), to jednocześnie powoduje degradację wartości kulturowych. Okres po II wojnie światowej nie sprzyjał systematycznej i intensywnej pielęgnacji parków zabytkowych, co wynikało zarówno z przesłanek ideologicznych, braku środków na tego typu działania, a z czasem również z braku wykwalifikowanych ogrodników, znających tradycyjne techniki ogrodnicze. Efektem tej sytuacji były wieloletnie zaniedbania w pielęgnacji parków i pojawienie się w nich dużych ilości samosiewu, obecnie już o cechach starodrzewu, zacierającego historyczne układy przestrzenne: wnętrza parkowe, osie, widoki. Pod koronami samosiewu zamierały dolne piętra parkowej roślinności: krzewy ozdobne, a także runo parkowe. Zmieniał się skład gatunkowy: mniej odporne rośliny wypierane były przez gatunki łatwiej radzące sobie w każdych warunkach, np. klon zwyczajny czy bez czarny. W tej sytuacji trudno dziś bez szczegółowych analiz starodrzewu i analiz materiałów źródłowych odczytać historyczną strukturę nasadzeń. Jednak z całą pewnością nie była ona tak zwarta jak w przypadku większości parków historycznych¹².

Wśród powojennych autorytetów z zakresu konserwacji ogrodów zabytkowych najdobitniej na temat konieczności wycinek w drzewostanie, prowadzących do uczynienia historycznego układu przestrzennego, wypowiedział się profesor Gerard Ciołek. Przy zachowaniu pewnego dystansu do jego poglądów i uwzględnieniu, że powstawały one kilkadziesiąt lat temu, w nieco innej rzeczywistości, należy jednak stwierdzić, iż wiele z zasad sformułowanych przez Ciołka w zakresie konserwacji parków zabytkowych nie straciło na aktualności. Punktem wyjścia do podjęcia prac konserwatorskich powinna być według niego ocena „stanu zachowania układu pierwotnego” oraz odczytanie zamierzonej przez twórców ogrodu kompozycji, co umożliwi określenie wartości i przynależności stylowej ogrodu¹³. Relikty należące do historycznego rozplanowania ogrodu powinny zostać wyodrębnione i objęte ochroną. Elementy niszczące historyczny układ przestrzenny ogrodu powinny być usuwa-

¹¹ R. Ostrowska, *Mój Dom*, Korczew 2001, s. 19-20.

¹² Autorka doszła do tego stwierdzenia po przeanalizowaniu historycznej struktury zadrzewienia wielu polskich i europejskich ogrodów i parków historycznych, m.in.: Ogrodu Branickich, Ogrodu Wilanowskiego, Łazienek Królewskich, planów kompozycji ogrodowych i ich ikonografii z dzieła Izabeli Czartoryskiej *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, planów i ikonografii ogrodów projektowanych przez Humphreya Reptona i Johna Loudona, planów i ikonografii ogrodów projektowanych przez Franciszka Szaniora, Waleriana Kronenberga i Édouarda André.

¹³ G. Ciołek, *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, PWN, Warszawa 1964, s. 26.

ne i „nie mogą stanowić hamulca w zabiegach konserwatorskich”¹⁴. Jako przykład Ciołek podaje destrukcyjne elementy roślinne, które znalazły się w ogrodzie w wyniku naturalnej sukcesji roślinnej – samosiew, oraz te, które zostały wprowadzone przez człowieka sztucznie i zniekształcają pierwotny układ przestrzenny ogrodu. Jedynym usprawiedliwieniem do pozostawienia takich elementów jest fakt nabycia przez nie cech „zabytku przyrody” lub wyróżniania się wybitnymi walorami estetycznymi¹⁵. Ciołek pisał: „Te drzewa, które na nas działają dziś jako pojedyncze okazy, nieraz bardzo dostojne, pochyłe, zmurszałe, nie są już elementami ogrodu w ścisłym tego słowa znaczeniu, są raczej zabytkami przyrody i z tego tylko punktu widzenia zasługują na ochronę. Dlatego też przy podejmowaniu prac rekonstrukcyjnych należy sobie uświadomić, że w zamiarze artystycznym twórcy ogrodu (dziś zabytkowego) był zupełnie ściśle określony stan roślinności, zwłaszcza w ogrodach barokowych. Ten właśnie wyobraźalny gabaryt drzew i krzewów oraz ich forma pozwalały określić i ustalić właściwe proporcje drzewostanu we wszystkich trzech wymiarach, zaś przekroczenie pewnego optimum wieku roślin powodowało trudności w ich utrzymaniu zgodnie z duchem zamierzonej kompozycji”¹⁶.

4.4. Przyczyny braku poszanowania dla wartości kulturowych parków zabytkowych

W ubiegłym roku prace rewaloryzacyjne prowadzone w warszawskim Ogrodzie Krasieńskich wywołały wiele burzliwych dyskusji i protestów społecznych wobec wycinki drzew w tym zabytkowym parku. Pragnę w tym miejscu przytoczyć tytuł artykułu z „Gazety Stołecznej” z 23 stycznia 2013 r., podsumowującej jedną z debat dotyczących Ogrodu Krasieńskich: *Co ważniejsze: oś czy drzewo?*¹⁷. Wydaje się, że w tytule tym trafnie ujęto istotę konfliktu wartości przyrodniczych i kulturowych w parkach zabytkowych. To właśnie wycinki drzew w parkach zabytkowych budzą najwięcej emocji w społeczeństwie. Są postrzegane jako akty barbarzyństwa, a nie jako działania mające na celu przywrócenie zatartego historycznego układu przestrzennego. Jedną z przyczyn tej sytuacji jest powszechny brak zrozumienia dla wartości kulturowych parku zabytkowego i brak postrzegania go jako dzieła sztuki (ogrodowej). Na przykład na stronie internetowej warszawskiego Zarządu Oczyszczania Miasta, gdzie zamieszczono informacje o planowanych pracach rewaloryzacyjnych w Parku Skaryszewskim, przytoczono najczęściej pojawiające się zapytania ze strony okolicznych mieszkańców, w pewnym sensie odzwierciedlające hierarchię wartości, jakie są istotne dla obecnych użytkowników tego zabytkowego obiektu. Są to zapytania przede wszystkim dotyczące kwestii użytkowych¹⁸ i przyrodniczych, np.: „W Parku Skaryszewskim najbardziej podoba mi się dzikość i naturalność przyrody. Rozumiem, że to się zmieni i wszystko będzie «pod linijkę»?”¹⁹. Żadne z zamieszczonych na stronie internetowej przez ZOM pytań nie dotyczyło wartości kulturowych czy przestrzennych parku.

¹⁴ K. Chrablewski, G. Ciołek, *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów*, „Ochrona Zabytków”, nr 1, r. 2, 1949, s. 17.

¹⁵ *Ibidem*, s. 18.

¹⁶ *Ibidem*, s. 18.

¹⁷ *Co ważniejsze: oś czy drzewo?*, „Gazeta Stołeczna”, 23.01.2013, s. 1.

¹⁸ Zapytania te wyrażały oczekiwania użytkowników w kwestii zapewnienia nawierzchni utwardzonych i wygodnych dla wózków dziecięcych i jazdy na łyżworolkach, zapewnienia możliwości wprowadzania psów na teren parku i wpływu prac rewaloryzacyjnych na przyrodnicze funkcjonowanie parku.

¹⁹ http://www.zom.waw.pl/broszura_skaryszak.pdf (dostęp: 19.09.2014).

Ten brak zrozumienia i docenienia wartości kulturowych i przestrzennych parków zabytkowych ma zapewne znacznie głębsze podłoże, wykraczające poza zagadnienia stosunku do zieleni zabytkowej. Sytuacja ta może wynikać z braku właściwej edukacji. Od najmłodszych lat dzieci w polskich szkołach uczą się szacunku dla przyrody, natomiast – jak zauważa Filip Springer w książce *Wanna z kolumnadą*, poświęconej łądowi przestrzennemu w polskim krajobrazie – jesteśmy na szarym końcu krajów europejskich pod względem poziomu edukacji związanej z kulturą. Ilość godzin lekcyjnych, poświęconych na przedmioty związane ze sztuką i jej historią jest nawet dziesięciokrotnie mniejsza niż w wielu innych krajach europejskich²⁰.

Kolejną ważną przyczyną braku zrozumienia dla wartości kulturowych parków zabytkowych wynika z obecnych preferencji ich użytkowników co do formy wypoczynku. Nie chcemy się już dziś przechadzać po żwirowych drogach, wśród wypielęgnowanych klombów czy parterów. Większość współczesnych użytkowników preferuje wypoczynek aktywny wśród zieleni, niekoniecznie uporządkowanej, z dostosowanymi do niego nawierzchniami utwardzonymi, placami zabaw, rozbudowanym programem sportowym. Parki zabytkowe wydają się w tej sytuacji anachronizmem. W rankingu form spędzania czasu w parkach Agata Zachariasz podaje, że chociaż spacerowanie pozostaje główną formą użytkowania parków, to tendencję wzrostową mają bardziej aktywne formy wypoczynku: sporty indywidualne, jogging, jazda na rowerze, pływanie²¹. Do podobnych wniosków doszła w swoim opracowaniu Magdalena Nowak-Rzasa²². Należy jednocześnie zauważyć, że nowe tereny zieleni, dostosowane do potrzeb współczesnych użytkowników, zwłaszcza w centrach dużych miast, praktycznie nie powstają. W tej sytuacji to parki historyczne stają się jedynymi ogólnodostępnymi terenami rekreacyjnymi, które usiłuje się adaptować do potrzeb współczesnych użytkowników.

5. Wnioski

- Konieczne jest skoordynowanie przepisów ustawowych dotyczących ochrony zabytków i ochrony przyrody, tak aby bez konieczności stosowania podwójnych form ochrony prawnej zapewnić w parkach zabytkowych poszanowanie zarówno wartości kulturowych, jak i przyrodniczych.
- Konieczne jest budowanie świadomości społecznej w kwestii wartości kulturowej parków zabytkowych.
- Konieczne jest popieranie działań konserwatorskich, a zwłaszcza działań z zakresu gospodarki drzewostanem, szerokimi konsultacjami społecznymi, mającymi na celu przedstawienie i przedyskutowanie uzasadnienia planowanych działań.
- Konieczne jest zakładanie nowych parków, zwłaszcza w centrach dużych aglomeracji miejskich, odpowiadających potrzebom współczesnych użytkowników, stanowiących odciążenie dla parków zabytkowych.

²⁰ F. Springer, *Wanna z kolumnadą*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2013. Statystyki przytoczone za zamieszczonym w książce raportem Unii Europejskiej z 2009 r.: „Edukacja artystyczna i kulturalna w szkołach w Europie”.

²¹ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006, s. 160.

²² M. Nowak-Rzasa, *Współczesne funkcje parków miejskich w aspekcie oczekiwań społecznych*, „Nauka Przyroda Technologie”, T. 3, z. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2009, s. 1-5.